

پیشگفتار

قرآن کریم نخستین و استوارترین منبع اسلام است. این کتاب الهی آخرین مرتبه وحی و کامل ترین مرحله برنامه خداوندی و رهاورد آسمانی والاترین انسان، حضرت محمد (ص)، برای بشریت است. یکی از ویژگی های برجسته ای که قرآن برای خود می شمارد، جامعیت و گستردگی قلمرو موضوعی آن است. از جمله خداوند می فرماید: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ»^۱ پیامبر اکرم (ص) در بیان آنچه خداوند از میان پیامبران به او داده است، می فرماید: «أَوْتِيَتْ جَوَامِعَ الْكَلِمِ»^۲ حضرت امیرالمؤمنین (ع) در توصیف این کتاب بزرگ می فرماید: «إِنَّ فِيهِ عِلْمَ مَا يَأْتِي وَالْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَدَوَاءَ دَائِكُمْ وَنُظْمَ مَا بَيْنَكُمْ»^۳ این گنجینه معارف و دواخانه الهی آمده است تا همواره راهنمای انسان ها به سعادت و راستی و درمان دردهای آن ها باشد: يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ^۴ رسول اکرم (ص) به مدد این کتاب الهی مردمان دوران جاهلیت را از کمندها و تاریکی رهایی داد و به نور توحید رساند. مسلمانان تا زمانی که به معارف ناب این کتاب آسمانی عمل کردند، در مسیر تکامل مادی و معنوی بودند و آن هنگام که از این معارف ناب فاصله گرفتند، از پیشرفت ایستادند و عقب ماندگی جوامع اسلامی آغاز شد. عمل به قرآن کریم فرع بر فهم درست و روزآمد است؛ از این رو، برگشت به آن عزت و تعالی و درمان دردهای مادی و معنوی جوامع اسلامی تنها در سایه فهم صحیح قرآن و عمل به آن میسر است.

فهم قرآن کریم به دو شیوه کلی میسر است: (۱) تفسیر ترتیبی که در پی کشف مراد الهی از تک تک آیات با استفاده از قواعد فهم است و (۲) تفسیر موضوعی که عبارت است از استنباط دیدگاه قرآن کریم در باب موضوع خاصی از موضوعات یا مسئله ای از مسائل قرآن، از طریق جمع آوری و دسته بندی تمام آیات مربوط و استنتاج روشمند آن ها.

تفسیر موضوعی بیش از هر دوره، در بستر مناسب قرن چهاردهم بالیدن گرفته و شکوفا شده است. در این قرن عالمان مسلمان به استخراج دیدگاه قرآن در مسائل مختلف با نگاه نو، احساس نیاز بیشتری کردند تا بتوانند مسائل نوظهور و فراوان را پاسخ مناسب گویند و در مقابل

۱. نحل، ۸۹.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۶، ص ۳۱۳، ح ۱.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸.

۴. مائده، ۱۶.

مکاتب رنگارنگی که هر روز در عرصه فرهنگ، اجتماع، سیاست و علم خودنمایی می‌کنند، دیدگاه قرآن کریم را عرضه نمایند. افزون بر آنچه بیان شد، آثار و فواید مهم تفسیر موضوعی و دیدگاه قرآنی ضرورت آن را بیشتر روشن می‌کند. برخی از این آثار عبارت‌اند از: بهره‌مندی کامل از قرآن، نمایان شدن جاودانگی و پویایی قرآن، بهره‌مندی از قرآن در افق‌های گسترده، نمایان‌تر ساختن هماهنگی درونی قرآن، فراهم شدن زمینه تعامل قرآن با وقایع خارجی، روشن شدن شرایط اجتماعی برخی موضوعات قرآنی، پاسخ‌یابی برای شبهات، تخصصی شدن تحقیقات قرآنی و در خدمت قرآن قرار گرفتن دانش بشری؛ اما از این میان مطرح شدن «اسلامی‌سازی دانش» و تولید علوم انسانی اسلامی در این قرن و اهمیت یافتن تهیه نظام اسلامی، بعد از شکل‌گیری حکومت اسلامی در ایران، ضرورت تفسیر موضوعی و استخراج دیدگاه قرآن را دوچندان کرده است؛ زیرا در اسلامی‌سازی دانش، افزون بر داشتن نگاه درست به موضوعات آن، یعنی جهان و انسان و باور به آفریده خدا بودن تمام آن‌ها، باید با نظریه‌های غیراسلامی موجود در آن‌باره برخورد صحیح داشت. با عنایت به ابتدای آن نظریات بر مبانی و برخاستن از بستر اجتماعی متفاوت از مبانی و بستر اجتماعی اسلامی، نمی‌توان آن‌ها را کاملاً پذیرفت و یا با حفظ اصل آن نظریات، رنگ و بوی اسلامی به آن‌ها داد و نیز چون در میان آن نظریه‌ها مطالب درستی نیز یافت می‌شود، کنار گذاشتن تمام آن‌ها صحیح نیست. از این رو، چنان‌که شهید صدر (ره) اشاره دارد،^۱ باید از معارف بشری و نظریات موجود آگاه شد. این امر تنها در روش صحیح تفسیر موضوعی و استخراج نظریه قرآن به شکل مطلوب محقق می‌شود؛ زیرا در این روش، افزون بر آیات قرآن و قراین روایی، نقش تئوری‌ها و نظریه‌ها نیز باید مد نظر قرار گیرند. حضرت علی (ع) فرموده‌اند: «ذلک القرآن فاستنطقوه»^۲ کسی می‌تواند قرآن را بهتر به نطق در بیاورد که سؤال مناسب داشته باشد و سؤال نیز از علم خیزد. البته نباید آن نظریه‌ها را بر قرآن کریم تحمیل کرد. برای رعایت این نکته بسیار ظریف و ضروری لازم است نظریه‌ها را بر قرآن عرضه کرد و با دیدگاه آن آشنا شد. وقتی با این روش نظریه قرآن کریم در مسائل گوناگون استخراج شد، زمینه تدوین نظام‌های خرد و کلان قرآنی نیز فراهم می‌شود.

به رغم استقبال خوب از تفسیر موضوعی در سال‌های اخیر و ظهور تحقیقات شایان توجه در این باب،^۳ مسائل نظری مربوط به این شیوه تفسیری، به‌ویژه مبانی و فرایند شکل‌گیری آن،

۱. ر.ک.: صدر، *المدرسة القرآنية*، ص ۳۳.

۲. *نهج البلاغه*، خطبه ۱۵.

۳. در پیشینه از این منابع سخن خواهیم گفت.

به خوبی تنقیح و تبیین نشده است. این امر موجب شده، تفاسیر موضوعی قرآن کریم و تک‌نگاری‌های قرآنی دچار کاستی‌ها و آسیب‌هایی شوند. از این رو، مسائل نظری مربوط به تفسیر موضوعی همچنان نیازمند تحقیق و بررسی بیشتری است. مبانی نظری را که مربوط به تغییر نگرش درباره تفسیر موضوعی است، در کتاب *مبانی تفسیر موضوعی* آورده‌ایم. در این کتاب مسائل کاربردی و مهارتی بررسی می‌شود. از این رو، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که چگونه از طریق تفسیر موضوعی، می‌توان به نظریه قرآن کریم دست یافت؟

مطالب در دو بخش سامان یافته است. بخش نخست با عنوان کلیات، مشتمل است بر: مفهوم‌شناسی (فرایند تفسیر موضوعی، روش، قواعد، منابع و نظریه)، مراتب تفسیر موضوعی، فواید تفسیر موضوعی و پیشینه تفسیر موضوعی. بخش دوم بیانگر مراحل تفسیر موضوعی است. این مراحل ده گانه عبارت‌اند از: انتخاب مسئله و عنوان‌سازی، مفهوم‌شناسی مسئله، تهیه ساختار، دستیابی به پیشینه تحقیق و دستاوردهای بشری در مسئله، مرحله استخراج آیات با مطالعه اکتشافی قرآن و دسته‌بندی آن‌ها، ارائه فرضیه، تفسیر آیات گردآوری شده در جایگاه خود، حدشناسی دلالت آیات و مرتب‌سازی آن‌ها، استخراج دیدگاه قرآنی، ارزیابی دیدگاه.

این کتاب که حاصل تحقیق چند ساله، کارگاه و تدریس ترم‌های متعدد در مقاطع تحصیلات تکمیلی مراکز حوزوی و دانشگاهی است، برای تدریس در مقاطع تحصیلات تکمیلی رشته تفسیر و نظریه پردازی در علوم اسلامی و انسانی در قرآن کریم تدوین شده است. هدف اصلی از تألیف کتاب کمک به توانمندسازی دانشوران برای نظریه پردازی قرآنی است. در نگارش کتاب، تلاش بر این بوده است که اصول اساسی آموزش مهارت‌های پژوهش رعایت شود. مهم‌ترین آن اصول عبارت‌اند از: ۱) کافی بودن آموزش مهارت‌ها؛ ۲) تجزیه مهارت‌ها هنگام آموزش؛ ۳) رعایت ترتیب منطقی در آموزش مهارت‌ها.^۱ در راستای رعایت این سه اصل، اولاً، چنان که گذشت، مهارت‌ها را به صورت فرایند مطرح کرده‌ایم که از ده مرحله مترتب بر هم تشکیل شده است که برخی از آن‌ها چند گام دارد. امری که در کتاب‌های روش تحقیق و روش تفسیر کمتر مراعات شده است؛ زیرا در بیشتر آن‌ها ساختار کتاب بر اساس فنون و قواعد شکل گرفته و فرایند گام به گام پژوهش به طور مشخص نشان داده نشده است. ثانیاً، هر مرحله از فرایند، به رغم تفاوت حجم، جداگانه و به

۱. ر.ک.: این سه اصل، به ترتیب بر سه واقعیت مبتنی است: الف) مهارت‌های پژوهش تعدد دارند؛ ب) مهارت‌ها همیشه مرکب و به هم پیوسته هستند؛ ج) مهارت‌ها ترتیب دارند (ر.ک.: اسلام‌پور کریمی، «سه اصل روش‌شناختی در آموزش مهارت‌های پژوهشی»، *عیار پژوهش در علوم انسانی*، ص ۸۲-۸۴).

شکل واحد آموزشی تدوین شده است. ثالثاً، مطالب هر مرحله، در سه قسمت جزئی تر، یعنی بیان مسئله، راهکارها و آسیب‌های احتمالی بیان شده است.

روش تدریس کتاب به این صورت است که استاد بعد از تدریس کلیات، هر مرحله را تقریر و راهکارهای اجرای آن و آسیب‌های احتمالی را بیان می‌کند و از دانش‌پژوهان می‌خواهد که آن را اجرا کنند. هر دانش‌پژوه طبق معیارهای کتاب، مسئله‌ای انتخاب و مراحل بعدی را روی آن اجرا می‌کند. چگونگی اجرای هر مرحله، پیش از تدریس مرحله بعدی، و نظریه استخراج‌شده در چند جلسه آخر گزارش و از سوی استاد و دانش‌پژوهان دیگر ارزیابی می‌شود.

چون مبانی تفسیر موضوعی پیش‌نیاز این ماده درسی است، دانش‌پژوهان باید به نحوی از مطالب آن آگاهی داشته باشند. البته به رغم این ارتباط بین این دو جلد، مباحث هر کدام به گونه‌ای تنظیم شده است که استقلال داشته باشند؛ از این رو بخشی از مطالب مفهوم‌شناسی مشترک بین آن دو است و در صورت تدریس هر دو کتاب، مبحث مفهوم‌شناسی تفسیر موضوعی، در این کتاب به اختصار برگزار شود. همین امر مجوز حجیم شدن درس اول شده است.

خداوند متعال را شاکرم که توفیق پژوهش و نگارش این کتاب را عطايم فرمود. بر ارواح پاک انبیای الهی به ویژه حضرت محمد (ص) و ائمه اهل بیت (ع) و عالمان وارسته درود می‌فرستم. از حضرت علامه مصباح یزدی (ره)، رئیس سابق مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، همه کسانی که در فراهم شدن زمینه لازم و سامان رساندن این تحقیق یاری‌ام کرده‌اند، بسیار سپاسگزارم. به ویژه استاد فرهیخته‌ام آیت‌الله رجیبی دامت برکاته، که این پژوهش تحت اشراف و نظارت ایشان سامان یافت، استادان بزرگوار که ضمن تدریس متن در مراکز علمی و ارائه پیشنهادها مفید به اصلاح و تکمیل آن یاری کردند، دانش‌پژوهان برخی دوره‌های مقطع کارشناسی ارشد رشته تفسیر و علوم قرآن مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، دانشجویانی از مقطع دکتری رشته قرآن و حدیث دانشکده اصول الدین قم و دانشکده تفسیر و معارف قرآن قم که با شرکت در کلاس و پیشنهاد نکات اصلاحی به غنای تحقیق افزودند، مدیر محترم پیشین تدوین متون حجت الاسلام دکتر احمدی و مدیر کنونی جناب آقای فاطمی، همچنین از مدیران سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت) و ویراستار سرکار خانم عدرا قبله‌ای. توفیق همه این بزرگواران را از خدای متعال خواستارم.

وَ آخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

مصطفی کریمی

۱۴۰۱